

<https://doi.org/10.62837/2025.9.198>

SEVDA MAHMUDOVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Nəzəri dilçilik şöbəsinin dissertantı
sevdamahmudova37@gmail.com

DİLİN MÜXTƏLİF SƏVİYYƏLƏRİNDƏ MƏNİMSƏNİLMƏ NÖVLƏRİ

Xülasə

Bu məqalədə dil səviyyələrinin, fonetik, qrafik, qrammatik və digər sahələrin mənimsənilməsi məsələləri araşdırılır. Dil öyrənmə prosesində bu səviyyələrin hər birinin fərqli yanaşma və metodlarla mənimsənilməsi göstərilir. Fonetik mənimsəmə zamanı səslərin düzgün tələffüzü və intonasiya əsas rol oynayır, qrafik mənimsəmə isə yazı sisteminin hərflər, işarələr və orfoqrafik qaydaların mənimsənilməsinə əhatə edir. Qrammatik mənimsəmə isə dilin morfoloji və sintaktik quruluşlarının öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Tədqiqat həm ana dili, həm də ikinci dilin mənimsənilməsində bu səviyyələrin necə fərqləndiyini və qarşılıqlı təsir etdiyini təhlil edir.

Açar sözlər: *dil səviyyələri, mənimsəmə növləri, fonetik mənimsəmə, qrafik mənimsəmə, qrammatik mənimsəmə və s.*

Giriş. Dil daim inkişafda olan, yeni anlayışları, predmetləri və hadisələri ifadə etmək üçün zənginləşən canlı bir sistemdir. Bu inkişaf prosesində dilin müxtəlif səviyyələrində, fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik və semantik qatlarda, mənimsənilmə (assimilasiya) hadisələri baş verir. Mənimsənilmə anlayışı bir dildən digərinə keçmiş vahidlərin yeni dilin struktur və sistemə uyğunlaşması prosesini ifadə edir. Bu hadisə dilin daxili qanunauyğunluqlarına, ahənginə və qrammatik sistemə uyğun şəkildə həyata keçirilir.

Müasir Azərbaycan dili də bu baxımdan istisna deyil. Tarixi inkişafı boyu müxtəlif mədəni, siyasi və iqtisadi əlaqələr nəticəsində dilimiz başqa dillərlə qarşılıqlı təsirə məruz qalmış, bu proses yeni leksik vahidlərin, terminlərin və ifadə formalarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Mənimsənilmiş vahidlər dilin təbii inkişafına təkan vermiş, onu həm ifadə, həm də ünsiyyət vasitəsi kimi daha çevik və funksional etmişdir. Dilçilikdə mənimsəmənin növləri kəmiyyətə müxtəlif olaraq göstərilir. A.Qarayev alınmaları mənimsənilməsinə görə dörd qrupa ayırmışdır: 1) qrafik mənimsəmə (bu mənimsəməyə hərf, qrafik, heca, diatrik və durğu işarələri aiddir); 2) fonetik mənimsəmə (vurğu növü, fonetik heca tipi, intonasiya); 3) leksik mənimsəmə (ümumişlək sözlər və ifadələr, terminoloji vahidlər, beynəlmiləl sözlər, ekzotizmlər); 4) qrammatik mənimsəmə. A.Qarayev fonemin, hecanın, səsin, vurğunun leksik-terminoloji vahidlə birgə mənimsənilməsini göstərir [5, s.19].

Biz tədqiqatımızda alınma sözlərin mənimsənilmə növləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişik:

- 1) fonetik mənimsəmə.
- 2) Qrafik mənimsəmə.
- 3) Orfoqrafik mənimsəmə
- 4) Qrammatik mənimsəmə.
- 5) Semantik mənimsəmə.
- 6) Fonetik-qrafik mənimsəmə.
- 7) Leksik mənimsəmə.

Mənimsənilmənin növləri bir çox ölümlərə görə müəyyən olunur. Bu ölçülər

Qrafik mənimsəmə. Qrafik cəhətdən uyğunlaşdırma sözügedən mənimsəmənin başlıca prinsipi sayılır. Bu prinsip, öncə, müxtəlif dillərdə yazı vasitəsi kimi işlədilən qrafik işarələr sistemi arasındakı fərqlərlə əlaqədardır.

Müxtəlif dillərdə istifadə olunan hər bir qrafik sistem alınmaların mənimsənilməsində aparıcı yer tutur. Məsələn üçün, dillərin birində ərəb, başqa bir dildə isə latın əlifbasından istifadə edilə bilər. Belə dillərin birindən başqasına leksik vahid keçdikdə qrafik mənimsənilmə problem kimi qarşıya çıxır. Ona görə ki, söz və termin hazır biçimdə alınarsa, o bütövlükdə daxil olduğu dilin tələblərinə müvafiq şəkildə həmin dilin əlifbasına köçürülür. Beləliklə, qrafik mənimsənilmə elə dillərdə aparılır ki, onların yazı sistemi bir-birinə bənzəsin. S.Sadıqova ingilis dilindən alınmış leksik-terminoloji vahidləri qrafik və fonetik əlamətlərində baş vermiş dəyişmələrə əsasən aşağıdakı qaydada qruplaşdırır: 1) mənbə dildəki formasında heç bir dəyişiklik aparılmadan alınmış və mənimsənilmiş terminlər; 2) yalnız qrafik dəyişməyə məruz qalmış və mənimsənilmiş terminlər; 3) yalnız fonetik dəyişməyə məruz qalmış və mənimsənilmiş terminlər; 4) həm qrafik, həm də fonetik dəyişməyə məruz qalmış və mənimsənilmiş terminlər [8, s.146].

A.Qarayev Avropa mənşəli sözlərin Azərbaycan dilində qrafik ifadəsindən danışarkən bir daha göstərir ki, yazısı müxtəlif yazı sistemində əsaslanan həmin dillərdəki adaptasiya olunmuş sözlərin qrafik cəhətdən ifadə edilməsi xüsusiyyətləri, yəni transliterasiya olunması əsas yer tutur. Müəllif qrafik mənimsəmə prinsipləri ilə əlaqədar göstərir ki, Azərbaycan dilində Avropa mənşəli sözlərin qrafik adaptasiyası etimon (mənbə) dillərdə söz necə yazılırsa, sözlən dildə həmin sözlərin qrafik cəhətdən də öz hərfləri ilə verilməsi prinsiplərinə əsaslanır, burada qrafemlərin oxu xüsusiyyətləri nəzərə alınır, qrafemlər öz prototipləri ilə əvəzlənir. İngilis dilində olan *isteblişment, faks, steller, reyting, supermarket, broker, vauçer, menedjment, ofis* və s. sözlər əvvəlcə rus dilinə kiril qrafikasında, sonra isə müstəqillik illərində əsasən Azərbaycan dilində latın qrafikası qanunlara uyğun mənimsənilmişdir. Mənimsənilmiş bu ingilis sözləri hazırda Azərbaycan dilində aktiv olaraq işlənməkdədir. Bu sözlərdən *ofis* sözü ilkin dövrlərdə *ofis (iki f), rostbif (rosbif)* və s. biçimində olmuşdur.

Fonetik mənimsəmə. Alınma sözlər müəyyən səslərin bir dildən başqa dilə keçməsinə səbəb olur, bu öz növbəsində fonetik səviyyədə alınmalar üçün əsas olur.

Fonetik mənimsənilmədə başlıca əlamət söz tərkibindəki səslərin tələffüzə uyğunlaşdırılması kimi özünü göstərir.

Dildə olan alınmaların mənimsənilməsi daha çox fonetik əlamətlərə məruz qalır. Yazılış və fonetik tərkibinə görə belə qruplaşdırma aparmaq olar:

1. Dildə yazılışını və fonetik tərkibini qoruyub saxlayan sözlər: moda (ing. _ moda (azərb.).

2. Yazılışına görə müxtəlif olub, fonetik tərkibcə Azərbaycan dilinə yaxın olan sözlər: teletype (ing.)- teletaup (azərb.).

3. Həm yazılışına, həm də fonetik əlamətlərinə əsasən fərqlənən sözlər: courier (ing.)- kuryer (azərb.).

Nadir Məmmədlinin özləri ilə desək, fonetik mənimsəmədə mənbə dildən leksik vahidin səs obrazının alınması və həmin leksik vahidi təşkil edən səslərdə substituasıya baş verir. Səs substitusiyası səs konvergeniyasından və səs divergeniyasından ibarət olur. Birinci- iki yaxın səsin bir səslə müntəzəm əvəzlənməsi; ikincisi isə, bir səsin iki səslə əks olunması, sadə substitusiyaya isə mənbə dil səsinin alan dildə eynilə səslənməsi [7, s.360-361].

Fars dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş sözlərdə uzun saitlər, əsas etibarilə uzunluq əlamətini itirmiş olur, amma bəzilərinə həmin keyfiyyət qorunub saxlanılır: *barbənd* (*bərbənd*), *behbud* (*beybut*), *abi* (*abi*), *bazu* (*bazu*) və s.

Fars dilinə məxsus sözlər Azərbaycan dilində kombinator dəyişikliyə məruz qalır. Məs.: sözün əvvəlində baş verən dəyişikliklər: *istil* (*isdil*) «ölçü vahidi», *ustel* (*ustal*) «yabancı bitki adı». *Mindar* (*mindər*, *nimdar*) «döşəkcə»; söz ortasında baş verən kombinator dəyişikliklər: *suxura* (*sukra*) «çini qab», *xışı* (*xışm*) «qəzəb, hirs», *adna* (*adinə*) «cümə axşamı, cümə»; *dəskirə* (*dəstkiere*) «səbət»; *siyapır* (*siyafur*, *siyahpur*) «utanmaz, həyasız»; sözün sonunda baş verən kombinator dəyişikliklər: məs.: (lüğətdən misallar seçmək və əsaslandırmaq) və s.

A. Axundovun göstərdiyi kimi, fonetik mənimsəmə prosesi tək-cə ayrı-ayrı sözlərdə baş verən konkret dəyişmələrlə məhdudlaşmış qalmır. Bu proses həm də əlaqəyə girən dillərin fonetik sistemləri arasında münasibətlərə də nüfuz edir. Təbii haldır ki, Azərbaycan dilində işlənən Avropa mənşəli sözlərdə baş verən fonetik dəyişikliklər Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna da müəyyən izlər buraxmış, fonetik sistemdə fonoloji və fonematik səciyyəli hadisələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur [1, s.48].

Ərəb sözlərinin fonetik mənimsənilməsində Azərbaycan dilinin rolu çox olmuşdur.

Qrammatik (morfoloji) mənimsəmə. Dilin inkişafını leksik alınmasız təsəvvür etmək çətindir. Dilin leksik tərkibi həmin alınmalar hesabına artaraq çoxalır. Bu proses alınan sözlərin alan dildə qrammatik mənimsənilməsi yolu ilə də mümkün olur.

Alınma sözlər alan dilin qrammatik quruluşunun (onun kateqoriyalarının) ixtiyarına keçir və qrammatik qaydalara tabe edilir.

Qrammatik mənimsəmənin bir növü morfoloji yolla mənimsənilmədir. Burada morfoloji inteqrasiya ikili xarakter daşıyır. Qrammatik prinsiplər alınan sözlərə tətbiq olunur. Morfoloji forma və kateqoriyalar sistemi alan dilin həmin sistemi ilə uyğunlaşır. Beləliklə, *“morfoloji mənimsəmə deyərəkən, alınan sözlərin alan dildə qrammatik norma sistemi və leksik-qrammatik kateqoriyaları arasında qarşılıqlı əlaqə, münasibət yaranır”* [15, s.160].

Sözlərin alınaraq hər hansı bir dildə işlədilməsi fonetik dəyişmə ilə yanaşı, morfoloji dəyişikliyə də məruz qalaraq mənimsənilir. Belə ki, alınma leksika həmin dilin morfoloji kateqoriyalarına uyğunlaşdırılır.

Beləliklə, Azərbaycan dilinə daxil olan sözlərin qrammatik istifadə edilmə prosesi təkcə müəyyən qrup şəkilçilərin əvəz edilməsi prinsipləri ilə məhdudlaşmır, onların bəzilərinin tərkibi də şəkilçi elementlərinin ixtisarı da zəruri proseslərdən biri kimi özünü göstərir.

Ərəbizmlər məsdər formasında funksionallaşaraq Azərbaycan dilində morfoloji cəhətdən mənimsənilmişdir:

- 1)- lıq,-lik şəkilçili: hakim+lik.
- 2) –lı,- li şəkilçili: zərər+li, ailə+li, ağıl+lı.
- 3)- sız,-siz şəkilçili: ağıl+sız, zərər+siz.

Tələffüzlə bağlı mənimsəmələr də bu müqayisə edilən dillərdə bir xüsusiyyət kimi gözünü göstərir. Məs.: aklun (ərəb ədəbi tələffüzü)- ağıl (Azərbaycan ədəbi tələffüzü).

Yaktun (ərəb ədəbi tələffüzü)- vaxt (Azərbaycan ədəbi tələffüzü)

Yatanun (ərəb ədəbi tələffüzü)- vətən (Azərbaycan ədəbi tələffüzü)

Tadribatun (ərəb ədəbi tələffüzü)- təcrübə (Azərbaycan ədəbi tələffüzü) [11, s.2].

Beləliklə, təhlil göstərir ki, morfoloji sistemdə ingilis və ərəb alınmalarının yeri onun morfoloji mənimsəməsinin funksionallaşması ilə başa çatır.

Orfoqrafik mənimsəmə. Dillərin leksikasında alınma sözlər aktiv proseslərdən sayılır. Alınmaların orfoqrafiyası aktual problemlərdəndir. Alınma sözləri mənimsəyərkən necə yazmaq lazımdır? kimi mühüm bir sual qarşıya çıxır. Bu, alınmaların yazılı şəkildə mənimsənilməsidir. Linqvistik müşahidələr göstərir ki, bu sahədə bir sıra situasiyalarla üzləşmək olur: alınma sözlər dilə tez dolur, xüsusən də ingilis mənşəli sözlərin böyük hissəsi yazılı nitqdə (mətbuat, saytlarda və s.) aktiv xarakter daşıyır. Bu xüsusda qeyri-sabit şəkildə eyni zamanda alınan söz sözün yazıda qrafik variantları yaranır (*kompyuter-kompüter* və s.).

Orfoqrafiya-qaydalar toplusudur, məcmusudur, vahid bir yazı qrafik sistemi əsas götürülməli və qəbul edilməlidir. İ.V.Neçaeva öz tədqiqat işində alınma söz və terminlərin orfoqrafik cəhətdən mənimsənilməsi prosesini yeni yanaşma ilə öyrənmə bilmişdir [13.s168].

Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasının təbiəti adətən linqvistik pozisiyaları müəyyənləşdirir. N.Məmmədli mənimsəmənin bu növünü belə səciyyələndirir: Orfoqrafik mənimsəmə alınma terminlərin Azərbaycan dili normalarına görə qanuniləşmiş müxtəlif təzahürləri, onların yazılışının tənzimlənməsidir. Əlbəttə, bunlar özünəməxsus prinsiplər əsasında müəyyənləşir və dilimizin daxili inkişaf qanunlarına uyğun uzlaşır. Alınma terminlərin orfoqrafik mənimsənilməsinin əsas sosial məzmunu dil daşıyıcılarının yazıda anlaşmasını təmin etməkdir.

Semantik mənimsəmə. Semantik mənimsəmədə leksik vahidlər funksional səciyyə daşıyır, yəni alınmaların leksik-semantik dəyişməsi və işlədilməsinin müxtəlif prinsipləri bu əlaməti əhatə edir. Semantik mənimsəmədə mənə (çoxmənalılıq) başlıca rol oynayır. Dildə keçən söz və termin leksik-semantik dəyişikliyə uğrayaraq işlədilir. Semantik mənimsəmə prosesi mənə seçimi faktına əsaslanılır. Əsas şərtlərdən biri mənə müstəqilliyidir. İngilis dili hesabına əmələ gələn omonimlərdə iki əlamətlə qarşılaşmaq olur: a) eyni dildən hazır biçimdə alınan omonimlər. Bu tip omonimlərin mənimsənilməsində söz alan dildə fonetik və qrafik cəhətdən əsaslı dəyişiklik baş vermir, omonimik mənada isə müəyyən adaptasiya gedir, yəni leksik-terminoloji vahidin etimon dildəki bütün mənaları alına bilmir, söz omonim kimi çıxış etsə də, sıraya daxil edilmiş hər bir omonimin bu və ya başqa mənası alınır. Məs.: ingilis dilindən alınmış aşağıdakı sözlərin mənaları lüğətlər vasitəsi ilə aşağıdakı kimi mənimsənilir:

Leksik-semantik mənimsəmə. Tədqiq etdiyimiz dillərdə alınma sözlər leksik-semantik baxımdan iki formada mənimsənilir: bir qismi dəyişiklik edilmədən, başqa bir qismi semantik cəhətdən dəyişilərək. Qeyd edək ki, alınmaların ekzotik tipii də müxtəlif dillərdə istifadə olunsa da, semantikə dəyişmir, öz mənabəyini saxlayır. Məs.: *lod, ser, leybrist, lira* və s. Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə keçən sözlərin bir qismi leksik-semantik cəhətdən mənimsənilir. Yəni onlar Azərbaycan dilinə mənə dildə olduğu kimi özünün kök-şəkilçi tərkibi ilə birlikdə hazır biçimdə keçir. Bu cür sözlərin səciyyəvi əlamətləri ondan ibarətdir ki, onlar Azərbaycan dilində kök-şəkilçi tərkibinə bölünmüş və bütöv bir vahid kimi istifadə olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Axundov, A. (1973). *Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi*. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (1981). II cild. Bakı: Elm nəşriyyatı.
3. Heydərov, R. (2013). *Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu*. Bakı: Elm və təhsil.
4. İnformatika, telekommunikasiya, radioelektronika terminoloji lüğəti. (2003). Bakı: Elm.
5. Qarayev, A. (1990). *Azərbaycan dilində Avropa dillərindən alınma sözlər (tarixi-linqvistik tədqiqat)* Bakı.

6. Qurbanov, A. M. (1985). *Müasir Azərbaycan ədəbi dili*, Bakı: Maarif.
7. Məmmədli, N. (2017) *Azərbaycan dilində alınma terminlər?* Bakı: Elm.
8. Sadıqova, S. (2010). *Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi*. Bakı: Elm.
9. Павленко, Г. В. (1999). Проблема освоения иноязычных заимствований. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Таганрог.
10. Сафарлиева, Дж. А. (1992). Принципы заимствования терминов из русского языка и через его посредство. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, стр. 5.

ВИДЫ УСВОЕНИЯ НА РАЗЛИЧНЫХ УРОВНЯХ ЯЗЫКА СЕВДА МАХМУДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются различные уровни усвоения языка фонетический, графический, грамматический и другие. Подчеркивается, что каждый из этих уровней требует особого подхода в процессе изучения языка. Фонетическое усвоение связано с правильным произношением и интонацией, графическое усвоение охватывает овладение письменной системой языка, включая алфавит и орфографию. Грамматическое усвоение включает в себя морфологические и синтаксические структуры языка. Особое внимание уделяется сравнению усвоения родного и второго языка, а также влиянию одного уровня на другой.

Ключевые слова: *уровни языка, виды усвоения, фонетическое усвоение, графическое усвоение, грамматическое усвоение*

TYPES OF ACQUISITION AT DIFFERENT LEVELS OF LANGUAGE SEVDA MAHMUDOVA

ABSTRACT

This article explores different types of language acquisition across multiple levels: phonetic, graphic, and grammatical. It highlights how each level involves distinct cognitive and practical approaches during the learning process. Phonetic acquisition refers to mastering pronunciation and intonation, graphic acquisition involves learning the writing system, including letters and spelling conventions, while grammatical acquisition includes the understanding and use of morphological and syntactic rules. The study also discusses how these levels interact in the acquisition of both a native and a second language.

Keywords: *language levels, types of acquisition, phonetic acquisition, graphic acquisition, grammatical acquisition etc.*

Rəyçi: **fil.e.d.professor İsmayıl Kazımov**